

BOZOR TUSHUNCHASI VA BOZORLARNING PAYDO BO'LISHI

Ubaydullayeva Shohista Hldoyatillo qizi

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti
O`simliklar va qishloq xo`jaligi mahsulotlari karantini yo`nalishi, 1-kurs
tell: +99890 004 96 01

E-mail: shohista8108@gmail.com

Ikrom Baxtiyorov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tadbirkorlik va boshqaruv
fakulteti Iqtisodiyot yo`nalishi 2I-2021-guruh 2-bosqich talabasi
tell:+998915770425

E-mail:baxtiyorovikrom00@gmail.com

Erkinov Bobur Botirali o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tadbirkorlik va boshqaruv
fakulteti Iqtisodiyot yo`nalishi 2I-2021-guruh 2-bosqich talabasi
tell: +99890 018 78 94

E-mail: @erkinovboburbek007@gmail.com

Qandaharov Asad O'rol o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tadbirkorlik va boshqaruv
fakulteti Iqtisodiyot yo`nalishi 2I-2021-guruh 2-bosqich talabasi
tell:+998 902267926

E-mail: asadbekqandaharov@gmail.com

https://doi.org/10.5281/zenodo.7773142

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 18-mart 2023 yil
Ma'qullandi: 24-mart 2023 yil
Nashr qilindi: 27-mart 2023 yil

KEY WORDS

Valyuta kursi, valyuta, valyuta operatsiyalari, valyuta bozori, valyuta qimmatliklari, valyuta siyosati, valyutani nazorat qilish.

ABSTRACT

Hozirgi zamonda barcha mamlakat banklarida valyuta operatsiyalari amalga oshirilmoqda va shuningdek O'zbekiston Respublikasi banklarida ham valyuta operatsiyalari keng miqyosda amalga oshirilmoqda. Bu borada yuzaga keladigan ba'zi muammolarni yechishga harakat qilamiz. Maqolada valyuta operatsiyalarini o'tkazishni bir necha usullarini va yuzaga keladigan muammolarni yechimlarini bilib olishingiz mumkin.

KIRISH Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, Iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham, qullaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir. Bu tushuncha yuzaki qaraganda oddiy tushunchaga o'xshab ko'rinadi, ayrimlar bozorni tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy deb o'ylashadi. Lekin uning ichki mazmuniga e'tibor berilsa, u ko'p qirrali bo'lib, mazmuni o'zgaruvchan ekanligini turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilib olish mumkin. Bozor tushunchasi tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bogliq bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlarida kelib chiqqan va dastlab tovar almashuv, tovar ayirboshlash joyi yoki maydoni degan

mazmunni anglatgan. Shuni aytib utish kerakki, bozor tovar ishlab chiqarishning ajralmas qismidir. Tovar ishlab chiqarish bo'lmasa bozor ham bo'lmaydi, bozor bo'lmasa ishlab chiqarish ham bo'lmaydi. Bozor vujudga kelishida mehnat shakli, tashki savdo orqali jahon iqtisodiyoti bilan yakindan aloqada bo'lish, jahon iqtisodiy doirasigacha chiqish masalalari katta o'rin egallaydi. Bozor – bu iqtisodiy kategoriya sifatida xaridorlar va sotuvchilar hamda tovarlar va pul xarakati bo'yicha savdo vositalari o'rtasidagi muayyan iqtisodiy munosabatlar majmuyi bo'lib, u bozor munosabatlari subektlarining iqtisodiy manfaatlarini aks ettiradi va mehnat maxsulotlari ayirboshlanishini ta'minlaydi. Bozorning tuzilishi – bu bozor unsurlarining ichki qurilishi, joylashishi va tartibi, ularning bozor umumiy hajmidagi ulushi. Bozor tushunchasi nihoyatda ko'p qirrali tushuncha. Ishlab chiqarish taraqqiyoti va kishilar orasidagi iqtisodiy muomalalar rivojlana borishi tufayli bozor tushunchasi bir necha bor o'zgarib bordi. Dastlab bozor chakana savdo-sotiq jarayonlari amalga oshiriladigan oddiy bozor, savdo maydoni sifatida qarab kelingan. Buning sababi shundaki, bozorda ibtidoiy jamiyat parchalangan davrda, jamoalar orasida amalga oshiriladigan tovar almashuvlar muntazam tus ola boshlagan va ma'lum bir joy va ma'lum bir vaqtda olib borilar edi. Xunarmandchilik va shaharlar taraqqiy topishi bilan savdo-sotiq keng tus olib va bozor uchun alohida joylar ajratiladigan bo'ldi. Bozor to'g'risidagi ana shunday tushunchalar uz mohiyatiga ko'ra bizning davrimizgacha davom etib keldi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti chuqurlasha borishi va tovar ishlab chiqarish rivojlanishi tufayli bozor tug'risidagi tushuncha ancha murakkab shakl ola boshladi. Bu tushuncha xozir mavjud bo'lgan iqtisodiy adabiyotlarda ham o'z aksini topgan. Masalan, frantsuz iqtisodchimatematik Kurno «bozor» deganda ma'lum bir savdo maydonini tushunmay, balki sotuvchi va xaridor orasidagi erkin tarzda olib boriladigan va narx-navo tez tenglashib turadigan butun xududni tushunish kerak, degan fikrni olg'a suradi. Keyinchalik, tovar ayirboshlash jarayoni rivoj topishi, pul-tovar-pul munosabatlari vujudga kelishi tufayli savdo-sotiq vaqti va joylarini boshqa shaklga keltirish mumkin bo'lib qoladi, natijada bozor savdo-sotiq maydoni degan tushuncha uning tom ma'nosini ifodalamay qoladi. Chunki bu vaqtga kelib ijtimoiy ishlab chiqarishning yangi tarkibi - muomala sohasi tashkil topadi. Natijada bozor terminining yangi ifodasi, tovar-pul almashishi jarayoni kelib chiqadi. Hozirgi kunda bozor xo'jalik sub'ektlari orasidagi xo'jalik aloqalari amalga oshiriladigan soha deb qaraladi. Bozor tushunchasi to'g'risida yuqorida aytib o'tilgan fikrlar tarixiy bosqichlar nuqtai nazaridan iqtisodiy hodisa deb qaraladigan bo'lsa, uning turli tomonlarini ifodalab beradi. Bozor iqtisodiy kategoriya sifatida ayirboshlash, savdo-sotiq kabi boshqa qator kategoriyalar bilan yaqindan bog'langan. Bozor-tsvivilizatsiya maxsulidir. Siyosiy iqtisod nuqtai-nazaridan olib qaraydigan bo'lsak bozor tovar xo'jaligi kategoriyasidir. Ayirboshlash jarayonini ikki tomonlama ko'rish mumkin. Birinchidan, ayirboshlash tovar va xizmatlar xarakati jarayoni, ya'ni 20 buyumlarning ijtimoiy almashishi, ikkinchidan, ma'lum ijtimoiy munosabatlar vujudga keltirish jarayoni, deb qarash mumkun. Bunday ayirboshlash jarayonida har bir shaxs ishtirok etadi. Ayirboshlash jarayonini keng ma'noda tushunish lozim. Bu ma'nodagi ayirboshlash turli faoliyat xizmatlar xili, tajriba, erishilgan natijalar almashishidir. Tor ma'nodagi ayirboshlash esa mehnat natijalari hamda almashish jarayonini o'z ichiga oladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, bozor tushunchasi iqtisodiy kategoriya bo'lib, aniq iqtisodiy munosabatlar, sotuvchi bilan xaridor orasidagi aloqalar jarayonidir. Bozor quyidagi belgilarga ega: Oldi-sotdi ishtirokchilarining soni chegarasiz, unda, ya'ni oldi-sotdi jarayonida, qatnashuvchilar o'zlarini erkin tutadilar. Bundan shunday ma'no kelib chiqadiki, bozor sharoitida har bir ishlab chiqaruvchi shaxs turli

tadbirkorlik faoliyati, jamgarmalar. Bank tizimi faoliyatlari, dehqonchilik va boshqa faoliyatlar bilan shugullanishi mumkin. Tadbirkorlar daromadlarni ko'paytirishni ko'zlab mavjud moddiy, mehnat, moliyaviy zahiralardan foydalanish imkoniga ega. Bularning hammasi ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi texnikani va yangi texnologiyani ishga solish imkonini beradi.

Bozor turlari

Bozor turli tuman kurinishga ega bo'lib, uning eng oddiy turlari tijorat do'konlari, avtomobillarga yog' quyish shaxobchalari, qishloq xo'jalik maxsulotlari bozori kabilar bo'lsa, yuqori darajada tashkil qilingan hamda ancha murakkab shakllari birjalar, auktsionlar va chet el valutalari bozori hisoblanadi. Bozor obekti — bozorda sotiladigan tovarlar va xizmatlar, jumladan oziq – ovqat, kiyim – kechak, ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi va boshqalar tushuniladi, yani nima sotilsa hammasi bozor obektlariga kiradi. Hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlar bozorlarida 25 mln. turdan ko'p narsalar sotiladi. Bozor obektlari bo'yicha, yani sotiladigan narsalarning turiga qarab quyidagi bozorlarga bo'linadi:

- Xalq istemoli tovarlari va xizmatlar bozori
- Ishlab chiqarish vositalari yoki resurslar bozori.
- Mehnat (ish kuchi) bozori.
- Moliya (qimmatli qog'ozlar) bozori
- Intellektual tovarlar bozori
- Axborotlar bozori.

Xalk iste'mol tovarlari va xizmatlar bozori iste'molchilar bozori bo'lib, aholi uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlarning oldi-sotdisini bildiradi. Iste'mol bozorida aholi o'z iste'moli uchun tovarlar va tovar sifatidagi pulli xizmatlarni xarid qiladi. Ishlab chiqarish resurslari (vositalari) bozori ishlab chiqarishni yuritish uchun zarur bo'lgan va tovarga aylangan mehnat vositalari, hom ashyo materiallarining to'g'ridan-to'g'ri yoki vositachilar orqali oldi-sotdi qilinishi. Bu bozorda mashina, uskuna, asboblar, bino, yer, xom ashyo, yoqilg'i va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Tovarlar bozori aniq shakllarda tashkil topadi. Bu shakllarga yarmarkalar, tovar birjalari, savdo uylari, ulgurji va chakana savdo firmalari, Har xil magazinlar, do'konlar, katalog savdosini uyushtiruvchi tashkilotlar, eksport va import tashkilotlari kiradi. Bozorda firmalardan tashqari agent (vakil) va brokerlar (dallollar) ham borki, ular ham xaridor, ham sotuvchi nomidan ish yuritadilar, lekin ular tovarlar egasiga aylanmaydilar, o'zganing mulki bo'lgan tovarlarni ayirboshlanishiga xizmat qiladilar. Tovar xarakatini chakana savdo faoliyati yakunlaydi. Bu faoliyat bilan ham, savdo (firmalari shug'ullanadi, ular tovarni bevosita iste'molchiga sotadilar. Chakana savdo qiluvchilar ko'pchilik bo'ladi. Mehnat bozori — ish kuchini oldi-sotdi qilish munosabatini bildiradi. Mehnat bozorining bir tomonida ish kuchi egasi tursa, ikkinchisida ish kuchiga muhtoj korxonalar, firma turadi. Mehnat bozori aniq shakllarda yuz beradi, ulardan eng muhimi — mehnat birjasidir. Birjada ish kuchiga talab va ish kuchi taklifi bir-biri bilan bog'lanadi. Birja bir vaqtning o'zida ham ish kuchini sotuvchi, ham uning xaridori nomidan ish ko'radi. Mehnat bozorida birjalardan tashqari ishga yollash bilan shug'ullanuvchi xususiy firmalar ham mavjud. Moliya bozori. Bu bozor tizimining g'oyat muhim unsuri bo'lib, moliya resurslari (pul va

pulga tenglashtirilgan qog'ozlar) bozoridir. Shu boisdan moliya bozori ikkiga ajraladi: iste'molni qondiradigan pul bozori va kapital bozori. Qimmatbaho qog'ozlar bozorida aktsiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit, sertifikatlar oldi-sotdi qilinadi va bozor amalda fond birjalari, auktsionlar va banklardan iborat bo'ladi. Moliya bozorining yana bir unsuri valuta bozoridir. Bu erda turli mamlakatlar valutasini oldi-sotdi qilinadi. Bozorda korxonalar, firma, davlat idoralari va fuqarolar qatnashadi. Moliya bozori pulni va qimmatbaho qog'ozlarni turli sohalar o'rtasida keragicha taqsimlab, iqtisodiyot o'sishigiga faol ta'sir etadi. Intellektual tovarlar bozori bozorning maxsus turi bo'lib aqliy mehnat mahsuli bo'lmish tovarlar va xizmatlarning ayirboshlanishini bildiradi. Bu erda sotuvchilar va xaridorlar maxsus tovar hisoblangan ilmiy g'oyalar, texnikaviy yangiliklar, san'at va adabiyot asarlari, xilma-xil axborotlarni oldi-sotdi etish yuzasidan munosabatda bo'ladilar. Intellektual tovarlar bozorida ilmiy-texnikaviy ishlanmalar oldi-sotdisi katta o'rin tutadi. U amalda patent litsenziya va nou-xau sotishdan iboratdir. Sotuvchilar va xaridorlarning birgalikdagi sa'y harakatlari bozorni keltirib chiqaradi, bozor esa ularni birlashtiruvchi mexanizm bo'ladi. Bozordagi oldi-sotdi ular tarkibiga iste'mol tovarlari, ishlab chiqarish vositalari bo'lgan tovarlar, ya'ni moddiy resurslar, ish qog'ozlar, aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar, har xil ishlab chiqarish uchun va iste'molchiga ko'rsatiladigan xizmatlar kiradi. Ishlab chiqarish qanchalik rivojlangan bo'lsa, bozor ob'ektlari shunchalik ko'p va xilma-xil bo'ladi. Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda bozor oborotiga deyarli 25 mln. xil tovar va xizmatlar kelib turadi. Bozorning sub'ektlari - ishtirokchilari ham bir xil emas. Ular ikki guruhga bo'linadi: sotuvchilar va xaridorlar. Ular bozor munosabatlarida turli vazifani bajaradilar. Sotuvchilar – bozordagi tovar va xizmatlarni taklif etuvchi firma, korxonalar yoki ayrim ishlab chiqaruvchi, ish kuchi, ersuv, mashina-uskuna, bino-inshoot egasi, pul kapitali, qimmatbaho qog'ozlar va valuta sohiblaridan iborat bo'lib, ular o'z tovarlarini sotadilar yoki ijaraga beradilar. Xaridorlar keng qatlam iste'molchilardan iborat bo'lib, ular bozorga o'z talab-ehtiyoji va puli bilan chiqadilar. Xaridorlar oddiy iste'molchi fuqarolar, resurslar oluvchi va ish kuchini yollovchi tadbirkorlar, davlat idoralari, jamoat tashkilotlaridan iborat bo'ladi. Bozor sub'ektlari mavqei jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

— Erkin bozor

— Monopollashgan bozor

— Monopol raqobatli bozor

— Oligopalistik bozor

— Sof monopoliya bozori Erkin bozor

— bunda sotuvchilar va xaridorlar ko'pchilik bo'lib, ulardan hech biri bozorda hukmron mavqega ega bo'lmaydi, aksincha, ular doimo raqobatda bo'lishadi. Raqobat sotuvchilar bilan xaridorlar o'rtasida, 23 shuningdek ularning o'zlari ichida bo'ladi. Bu erda narx-navoni hech kim nazorat qilmaydi, narx bozorda erkin shakllanadi. Monopollashgan bozor bu ozchilik sotuvchilar va xaridorlar hukmron bo'lgan, raqobat cheklangan yoki raqobat umuman yo'q bozor. Monopollashgan bozorning o'zi uch xil bo'ladi: monopol raqobatli bozor, oligopolistik bozor, sof monopoliya bozori. Monopol raqobatli bozor unda nisbatan ko'p bo'lmagan firmalar ishtirok etadi, ularning bozordagi hissasi katta bo'lmaydi, ular bozorda har xil, lekin bir-birining o'rnini bosa oladigan tovarlar (masalan, qurtka, plash, palto) bilan ishtirok etadilar, ulardan har

biri boshqasi bilan raqobatlashadi. Oligopolistik bozor unda sanoqli, ozchilik firmalar va kompaniyalar hukmron bo'ladi, lekin ular ham o'zaro raqobatlashadilar bu erga bir xil yoki farqlanuvchi tovarlar chiqariladi. Raqobat ko'p hollarda ishlab chiqaruvchilar bilan xaridorlar o'rtasida yuz beradi. Sof monopoliya bozorida unda sotuvchi sifatida bir firma tanho hukmron bo'ladi, butun bir tarmoq shu firmadan iborat bo'lib, undan boshqa tovar beruvchi bo'lmaydi, uning tovarini o'rnini bosadigan boshqa tovar ham topilmaydi. Bu erda raqobat bo'lmaydi. Bozorda talab va taklif uchrashadi. Agar talab xaridor tomonidan bo'lsa, taklif ishlab chiqaruvchi qo'lida bo'ladi. Bozor sub'ektlari o'z manfaatlarini ko'zlaydi. Bozor ular xatti-harakatlarini muvofiqlashtiradi, shu orqali ular manfaati amalga oshadi. Bozordagi aloqalar narx vositasida o'rnatiladi. Oldi-sotdi ma'lum narxga binoan amalga oshadi va rasmiylashtiriladi. Bozorda tijorat faoliyati bilan birjalar, savdo uylari, tijorat firmalari, auksionlar, yakka savdogarlar, tovar ishlab chiqaruvchilarning o'zlari shug'ullanadi. Bevosita bozor aloqasi yuz berganda tovar ishlab chiqaruvchi yoki uning vakili iste'molchi, ya'ni xaridorning o'zi bilan to'g'ridan-to'g'ri oldi-sotdi ishlarini olib boradi. Bilvosita munosabat paydo bo'lganda ishlab chiqaruvchi bilan xaridor o'rtasida aloqalarni o'rnatishda vositachi tijorat ahli ishtirok etadi.

Bozorning vazifalari va iqtisodiy ahamiyati

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga utkazib berishdan iboratdir. Bu erda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga boglaydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini 24 topadi. Bunda bozor vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tan olinsa, ijtimoiy mehnat sarfini namoyon qiladi va bozorni tovar qiymati xosil bo'ladi. Bozor ayirboshlash toifasi bo'lib, ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, pulga esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor iqtisodiyotini tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va baholar yordamida bajaradi. U uzida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qasi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor baho vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi. Bozor turli xil vazifalarni bajarsada, ular o'zaro bogliq va bir birini taqazo qiladi. Bozor bir qator iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Bozor ayirboshlash jarayoni bo'lganidan, u ishlab chiqarishni iste'mol bilan bog'lovchi vosita vazifasini o'taydi. Ma'lumki, tovar harakati uni ishlab chiqarishdan boshlanib iste'mol bilan tugallanadi. Bozordagi yagona va universal xarid vositasi pul hisoblanadi. Kishilar mahsulotdagi o'z ulushini mana shu pul shaklida, ya'ni daromad tarzida oladilar.

References:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2008.
2. Karimov I.A. "Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari". - T.: "O'zbekiston", 2009.
3. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: O'zbekiston, 2015.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning mamlakatimizni 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi, 2015 yil 17 yanvar.

5. Karimov I.A. "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi". O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2008 yilda respublikani ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2009 yilda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2009 yil 14 fevral, № 33-34 (4696-4697).

